УДК 821.161.1–1Гор

Ольга Федько

Інваріантна природа мотиву катарсису в поемі Леоніда Горлача «Ніч у Вишгороді»

У статті здійснено спробу проаналізувати мотив катарсису в поемі Л. Горлача «Ніч у Вишгороді» відповідно до основних принципів універсально-культурного аналізу та психологічного потрактування концепту катарсису. Інваріантна природа цього мотиву проявляється під час зіставлення досліджуваної поеми Л. Горлача з романом у віршах Ліни Костенко «Берестечко», оскільки у цих творах утверджено потребу духовного очищення в межовій ситуації.

Ключові слова: універсалія, універсально-культурний аналіз, катарсис, мотив, інваріант.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством упродовж його існування, прийнято називати *культурою*. Однак *культура* – не просто окремі реалії нашого світу чи усталені норми поведінки, це той вимір нашого життя, який впливає на становлення особистості під час її соціалізації, це ті уявлення про світ, які ми переймаємо від інших й апріорі сприймаємо як загальноприйняту норму. Звідси й поняття про ментальність, про той спосіб мислення, який спирається на засвоєні нами з дитинства константи. Сталі, неперехідні елементи має кожна окрема національна культура, частина з них має загальнолюдський характер (наприклад, такі категорії, як життя–смерть, добро–зло, універсалії й реалії свята (бенкету), дзеркала, танцю, космогонічних явищ тощо). О. Кирилюк наголошує на доцільності й ефективності аналізу цих констант: «Запропонований апарат аналізу розроблявся на основі осмислення особливостей людського світовідношення у його універсально-категоріальних вимірах, виявлення специфіки усіх видів культури як творчості соціальної людини, звернення до екзистенціальних вимірів її буття, врахування трансцендування людини у світ через створення «другого», «олюдненого» світу предметних форм культури й визначення особливостей розуміння цього світу у філософській та культурологічній рефлексії» [5, с. 5]. Тісний взаємозв'язок літератури й культури, своєю чергою, спричинив посилення уваги літературознавців до реалізації її найрізноманітніших аспектів у художніх текстах.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У сучасному літературознавстві існує тенденція до використання інтердисциплінарних підходів для глибшого розуміння всіх рівнів художніх текстів – психологічного, філософського, культурологічного тощо. Вивчення останнього передбачає виокремлення в літературному творі вже згаданих культурних констант та їх аналіз, оскільки «будь-який культурний текст сплетений з безлічі культурних кодів, існування яких у тексті органічне і не завжди усвідомлене автором» [7, с. 7]. Тобто маємо на увазі пошук у тексті універсальних категорій культури, за словами О. Кирилюка, «сталих елементів, що мають місце в будь-якій конкретній формі культури і що постають як її інваріантні складові» [5, с. 5], уведення яких до тексту (свідоме чи несвідоме), відображає культурософські погляди самого письменника, специфіку світоглядних констант, притаманних його народу, а також загальнолюдських універсалій. Перевагою універсально-культурного аналізу є те, що він «дає змогу розкрити специфіку взаємодії культури та літератури, визначити провідні культурні коди, своєрідність реалізації певного типу культури в художній творчості» [9, с. 1].

Термінологічний апарат універсально-культурного аналізу літературних творів, основні принципи якого розробили О. Єременко, О. Кирилюк, С. Кочерга, О. Пашник, О. Турган та ін., оперує передовсім такими поняттями, як «універсалія», «інваріант», які більшість дослідників використовують як синонімічні з огляду на близькість їх значень (серед них О. Пашник викремлює онтологічні, культурно-історичні універсалії, цивілізаційні константи); «код», «категорії граничних підстав», «константи буття», «подієма» (цей термін О. Єременко вводить на позначення універсальних структур подієвого характеру), а Т. Гребенюк, О. Турган, спираючись на дихотомічну теорію мотиву, до переліку універсальних категорій уключають також інваріантний мотив – «усвідомлення інваріантної природи певного мотиву для творчості письменника або стилю цілої епохи сприяє адекватному розумінню мистецьких явищ» [11, с. 13].

Предметом цього дослідження став інваріантний мотив катарсису в поемі Л. Горлача «Ніч у Вишгороді», творчість якого, попри наявність розвідок таких науковців, як І. Закутна, М. Слабош-

© *Федько О., 2015*

пицький, О. Шокало та ін., потребує подальшого дослідження. Найвиразніша риса цієї історичної поеми – її глибоко рефлексивний характер: усі події та образи, зображені в ній, підпорядковані єдиній меті – розкрити душевний стан персонажа й показати його духовне очищення (катарсис). Відповідно, мотив катарсису стає стрижневим, провідним для цього твору.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Поняття «катарсис» увійшло в наукову думку як передусім категорія естетична ще в античні часи й потрактовувалося як духовне «очищення» через вплив мистецтва на людину. Пізніше цей термін почали використовувати в медицині, релігії, філософії, психології тощо. «У психології та психотерапії катарсис розуміють як сильну емоційну реакцію, викликану повним або частковим контактом свідомості з наявним у несвідомій сфері витісненим болісним переживанням» [3]. М. Варій трактує катарсис як один із різновидів психологічного захисту: «Для катарсису ключовим моментом є посилення емоцій… Стреси зумовлюють духовне оновлення, глибоку трансформацію внутрішнього світу. Очисна роль страждань у тому, що в них згорає провина, а разом з нею – залежність і агресивність. Людина знаходить свободу в сприйнятті світу і відкривається для духовного росту» [1, с. 826].

Шлях до катарсису передбачає рефлексію, цей «термін в перекладі з латини означає "повернення назад" задля заглиблення в те, що відбулось, а на основі цього – пізнання найпотаємніших глибин буття через активність людини. У рефлексії здійснюється поворот духу до "Я" (як до центру дії) та його мікрокосму… відбувається формування внутрішнього світу людини, вона дістає можливість усвідомити себе…» [10, с. 73]. Це зумовлює глибокий інтерес письменників до вдосконалення засобів вираження психологізму в літературному творі, якомога повнішого розкриття внутрішнього світу героїв, відображення їх реакції на певні події, а також мотивації власних вчинків. Мета митців слова – уже не стільки конструювання подієвого боку твору, а максимально достовірне зображення вчинків психіки, свідомості його героїв.

«Ніч у Вишгороді» Леоніда Горлача – твір рефлексивного характеру, тому митець показує Ярослава Мудрого не в момент найбільших звитяг, а старою, безсилою перед слабкістю тіла людиною, яка згадує державні справи, намагаючись зрозуміти, чи все він встиг зробити, чи не оступився десь на своєму шляху. І спокій приносить йому не священик, а привид хлібороба, який колись насмілився сказати князеві, що істинною є вічна і врожайна праця на землі, а не на державній ниві. Відповідь простої людини засмутила князя, він на мить заздрить душевному спокою хлібороба, його впевненості в правильності свого шляху й потребі наполегливої праці. Хлібороб з'являється перед очима князя в останні хвилини як утілення народної мудрості: «Правий був, хто чесно плекав на землі цій зерно. / Я ниву малу засівав – ти велику державу, / я жито плекав – ти народу велике життя» [2, с. 149], наголошуючи на значенні відданості своїй справі й самозречення. Ці слова приносять мир стомленій душі, Ярослав почуває себе вільним: «О, як гукає даль прозора, / аж вітер терпне на губах!/ Я зараз, зараз. Ця палата/ мене тепер не зупиня» [2, с. 151]. Переосмисливши своє життя, князь позбавляється сумнівів, адже він залишає по собі сильну, квітучу державу, його праця не була марною: «яріла слава Ярослава/ під знаком Золотих воріт» [2, с. 152], – і в цьому віднаходить своє безсмертя. Ярослав поборов свої страхи, слабкості й став гідним спокою та вічної слави, оскільки зведені ним Золоті Ворота – це символ державності, єдності Русі перед обличчям незгод і ворогів, а також культурного розвитку, поштовхом до якого стало прийняття християнства.

Ідея очищення – центральна для цього твору. Перед смертю князь мусить переосмислити свої вчинки, рішення: «чи так прожив, як жити мав, / щоб чорну пам'ять не здобути, / чи батьків припис не ламав?» [2, с. 147]. Це його випробування, квест, своєрідний обряд ініціації перед переходом в інший світ: «перед тобою нелегка дорога – / земні спокуси і пристрасті збороть / і чистим, як дитя, прийти до бога» [2, с. 11]. Перед тим, як потрапити на Божий суд, він мусить виправдатися перед собою й перед привидами тих, хто звинувачує його у своїх нещастях, побороти сумніви та почуття провини. Щоб досягти духовного очищення, Ярославові доводиться зустрітися з привидами батька, брата Святополка, приреченого ним на смерть відступника, скомороха тощо: «Сни-примари / з реальним світом обнялись / і насміхаються, і кпинять» [2, с. 132]. Це його можливість переконатися в правильності своїх вчинків, простити самому собі ту кров, яку йому довелося пролити на шляху до возвеличення Русі. Такий катарсис передбачає саморефлексію, об'єктивну оцінку своїх вчинків, власне, їх переоцінку на порозі смерті, перемогу над пристрастями, віднайдення духовного спокою, миру, щоб «… душа земних позбулась пут, / І зажила сумління рана» [2, с. 120], щоб звільнитися від

земних турбот, слабостей: «… тепер він сам собі не раб, / і пристрасті над ним не владні…» [2, с. 120], стати гідним небесного царства й вічної слави.

Самоаналіз, рефлексія відбуваються в межовій ситуації: «Забувся Ярослав, іще не мертвий, / але уже далекий від живих» [2, с. 8], яка увиразнюється за допомогою таких атрибутів, як недогарок свічі (символ згасаючого життя), мертва, німа тиша, зупинка часу, алюзія на річку Стікс (згідно з давньогрецькими міфами для того, щоб потрапити до царства мертвих, треба було перетнути цю річку): «лежиш – і мов пливеш, / гойдають хвилі, в голові маркітно, / ти ще живеш – і вже мов не живеш, / холонеш, костенієш непомітно» [2, с. 9].

До Ярослава приходить і персоніфікована Смерть у подобі жінки, однак, з'явившись у хвилину його прощання з дружиною, визнає: «Та навіть я не маю сили в час, / коли любов ще душі вам полонить…» [2, с. 75]. На особливій ролі жінки в чоловічому світі письменник наголошує, зображуючи у творі Купальську ніч як символ молодості й сили Ярослава, наділяючи Ірину здатністю зцілити серце чоловіка: «Вслухався Ярослав і відтавав / душею, що скрижаніла з натоми» [2, с. 73]. Саме на поступки сповненій любові жінці йде Смерть: «Я жінка теж. Я знала шал жаги. / Я почекаю в темному куточку» [2, с. 75]. У цьому епізоді розкривається дуалістичний погляд на природу жінки, яка стоїть на межі між життям і смертю: за давніми віруваннями, народжуючи дитину, жінка відчиняє двері між світом земним і потойбічним, тому життєдайна сила (Ерос) і Смерть (Танатос) часто персоніфікуються в образі жінки.

Ніч на межі життя й смерті можна розглядати як Чистилище: «і видіння чужі, мов осклизлі вужі, / заповзали на ложе, сичали впритул» [2, с. 25] (змія також є символом диявола, спокуси, яку Ярослав мусить побороти), «лиш сльоза, мов вощина гаряча, текла / і не щоки, а душу безсилу пекла» [2, с. 41] – це і його спокута, і випробування, оскільки очищення досягається через страждання. Смерть потрактовується не як покарання, а як звільнення від болю, як жаданий спокій, який ще треба заслужити: «Пошли ж ти, господи, вкінець, / … сяйний на голову вінець / і морок, без страждань, порожній…» [2, с. 121]. Найгіршою карою є навіть не пекло, а прокляття «бродити віки / між землею і небом» [2, с. 137], марно молити бога, щоб той «хоч не раєм, то пеклом … ощасливив» [2, с. 137].

Катарсис як завершальний етап рефлексії настає лише на світанку, що теж є символічним, оскільки світанок асоціюється з чистотою, надією, переродженням і воскресінням. Князь витримав довгу ніч випробувань, але не здався, не зрадив себе й своєї мети, свого покликання – служити Русі: «Гула завірюха, сліпила, сичала у вуха. / Та десь у глибинах душі, аж немов в забутті, / як образ високий і діянь, і віщого духа, яріли над світом ворота його Золоті» [2, с. 69]. Пейзаж виконує також функцію засобу вираження психологізму, відображає внутрішній стан персонажа, оскільки негода за вікном стихає, коли Ярославові вдається приборкати свої душевні бурі: «Затихла заметіль, манило / вікно, і сонце золоте / під ним горіло, як горнило… / і чистий синій небозвід / нараз відкрився глибиною / великих вічних таємниць» [2, с. 150].

Катарсис як духовне очищення набуває особливого значення на межі між життям і смертю, тому за християнською традицією остання сповідь – священне право, шлях до спасіння й прощення. Однак таке очищення потрібне в кожній межовій ситуації для відродження духовних сил перед вирішальними подіями, які й стають предметом уваги майстрів слова, що зумовлює інваріантну природу мотиву катарсису. Так, наприклад, ідейно спорідненим твором із поемою Леоніда Горлача є «Берестечко» Ліни Костенко, оскільки духовна еволюція головного героя теж підпорядкована потребі катарсису, очищення після трагічної поразки для подальшої боротьби. За своїм ідейним наповненням «Берестечко» Ліни Костенко й «Ніч у Вишгороді» Леоніда Горлача мають багато спільного: переосмислення історії, відхід від шаблонів у зображенні видатних історичних осіб, ствердження величі людини в момент подолання нею своєї слабкості. Сильні особистості в обох творах показані в кризовий момент, у час переоцінки власних вчинків, переживання поразки: це «важке постання державця в людині, що змагається сама з собою. І, зрештою, таки долає поразку в собі» [8, с. 216].

Берестечко» Ліни Костенко – твір сповідального характеру, у якому Богдан Хмельницький переживає духовну кризу після поразки під Берестечком. Воєнна невдача, зрада хана й гибель війська накладаються на особисту драму – зраду коханої дружини. Роздуми, переживання гетьмана перемежовуються зі спогадами, візіями майбутнього, розмовами з відьмою, Шрамом, Ганною, «з усієї суми епізодів, рефлексій, мізансцен, із гіркої Богданової сповіді, то імпульсивно-нервової, то спокійно-розмислової, постає небуденна людина, у якій упізнаємо чигиринського сотника – шляхтича Речі Посполитої – королівського підданого – закоханого ревнивця – збунтованого ко-

зацького вождя – зрештою, певного своєї місії гетьмана» [8, с. 215]. Рефлексивний, медитативний характер творів дає можливість показати видатних діячів української історії живими людьми, а не «іконами».

Ідея необхідності переломити хід життя, історії, подолати слабкість, сумніви, відчуття поразки – для цих творів ключова. Слушною щодо обох творів видається думка В. Панченка про «Берестечко» Ліни Костенко: «герой проходить через очищення трагедією, поразку – подолано. І хоча тріумфу в творі… немає, проте є світло надії, без якого життя взагалі не мало б жодного сенсу. Це – світло катарсису, що має відроджувальну силу» [8, с. 217].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, ідея необхідності духовного очищення в межовій ситуації стрижнева для поеми Л. Горлача «Ніч у Вишгороді», що й зумовлює рефлексивний характер цього твору. Герой мусить пройти через випробування, страждання, подолати внутрішніх демонів, щоб отримати винагороду – спокій, свободу та славу за свої діяння. Мотив катарсису має інваріантну природу, оскільки саме духовна чистота – одна з умов подолання будь-якого квесту.

Джерела та література

1. Варій М. Й. Загальна психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. Й. Варій. – 3-тє вид. – К. : Центр учб. л-ри, 2009. – 1007 с.
2. Горлач Л. Ніч у Вишгороді / Л. Горлач // Слов'янський острів. – К. : Дніпро, 1991. – С. 3–152.
3. Демкін А. Катарсис в искусстве и психотерапии. Исторически-философский очерк [Электронный ресурс]. – СПб, 2011. – Режим доступа : http://www.town812.ru/katarsis.html
4. Ерёменко А. М. История как событийность : монография : в 2-х т. – Т. 1 / А. М. Ерёменко. – Луганск : РИО ЛАВД, 2005. – 544 с.
5. Кирилюк О. Передмова / О. Кирилюк // Універсальні виміри української культури. – Одеса : Друк, 2000. – С. 3–5.
6. Костенко Л. Берестечко / Л. Костенко. – К. : Либідь, 2010. – 232 с.
7. Кочерга С. Культурософія Лесі Українки. Семіотичний аналіз текстів : монографія / С. Кочерга. – Луцьк : Твердиня, 2010. – 656 с.
8. Панченко В. Богдан Хмельницький. Катарсис / В. Панченко // Л. Костенко Берестечко / Л. Костенко. – К. : Либідь, 2010. – С. 207–217.
9. Пашник О. В. Онтологічні й культурно-історичні універсалії в українській прозі 20–30-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / О. В. Пашник. – Х., 2006. – 19 с.
10. Роменець В. А. Історія психології XX століття / В. А. Роменець, І. П. Манохa. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
11. Турган О. Універсальні категорії в системі літературного твору (модерністська та постмодерна світоглядно-художні парадигми) / О. Д. Турган, Т. В. Гребенюк. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – 292 с.

Федько Ольга. Инвариантная природа мотива катарсиса в поэме Л. Горлача «Ночь в Вышгороде». В статье анализируется мотив катарсиса в поэме Л. Горлача «Ночь в Вышгороде», рассматриваются основные принципы универсально-культурного анализа, концепт катарсиса в психологии. Мотив катарсиса является центральным для этого произведения, поскольку Л. Горлач изображает Ярослава Мудрого как старого, умирающего человека, который пытается переосмыслить свои решения, поступки, обрести мир и прощение, чтобы предстать перед Богом с чистой душой и совестью. Инвариантная природа этого мотива проявляется при сравнении поэмы Л. Горлача «Ночь в Вышгороде» с романом в стихах Лины Костенко «Берестечко». Схожесть идей этих произведений и их воплощения основана на необходимости облегчения и возобновления сил перед началом важного дела, на необходимости побороть сомнения, чувства поражения.

Ключевые слова: универсалия, универсально-культурный анализ, катарсис, мотив, инвариант.

Fedko Olga. The Invariant Nature of the Motif of Catharsis in L. Gorlach's Poem «Night in Vyshgorod». The article deals with the analysis of the motif of catharsis in L. Gorlach's poem «Night in Vyshgorod». The man principles of cultural-universal analysis and the psychological concept of catharsis are observed. Motif of catharsis is central for this work, because L. Horlach shows Yaroslav the Wise as old, dying man, who is trying to reconsider his decisions, deeds, to find peace and forgiveness in order to come to God with a pure soul and conscience. The invariant nature of this motif is proved by the comparing of L. Gorlach's poem «Night in Vyshgorod» with Lina Kostenko's novel in verse «Berestechko». The similarities in the ideas of this literary works and their realizations are based on the necessity of relief and renewal before the beginning of important action, on the need to overcome doubts, feeling of defeat.

Key words: universal, cultural-universal analysis, catharsis, motif, invariant.

Стаття надійшла до редколегії
17.09.2015 р.